वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (७)

०६.०९.२०११

पुनरावर्तनम्

- नकारान्तः पुंलिङ्गः ‘राजन्’ शब्दः ।
- असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने उपधादीर्घः । सौ नलोपः ।
- शसादिषु अजादौ ‘अल्लोपोऽनः’ इति अकारलोपः । नकारस्य श्चुत्वम् ।
- शसादिषु हलादौ नलोपः ।
- ङौ ‘विभाषा ङिश्योः’ इति वा अल्लोपः ।

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'प्रतिदिवन्' शब्दः ।
- प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा, प्रतिवानौ, प्रतिदिवानः ।
- प्रति-उपसर्गपूर्वकात् दिव्-धातोः कनिन्-प्रत्यये निष्पन्नं 'प्रतिदिवन्' इति नकारान्तं प्रातिपदिकम् ।
- तस्य सर्वनामस्थाने राजवद्रूपाणि ।
- अस्य भविषये अल्लोपे कृते,
- प्रतिदिवन् (शस्) अस्
- प्रतिदिव् न् अस् ('अल्लोपोऽनः')

३५४. हलि च (८.२.७७)

- पदद्वयम् । हलि, च ।
- ‘र्वोरुपधाया दीर्घ इकः’ (८.२.७६) इति पूर्णम् अनुवर्तते । ‘सिपि धातो रुर्वा’ (८.२.७४) इत्यतः ‘धातोः’ इति च ।
- रेफवान्तस्य धातोः उपधायाः इकः दीर्घः स्याद् हलि ।
- प्रतिदिव् न् अस्
- प्रतिदीव् न् अस् (‘हलि च’ इति उपधादीर्घः)
- प्रतिदीव्नः

- न च अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् ।
- ‘न पदान्त-द्विर्वचन-वरे-यलोप-स्वर-सवर्ण-अनुस्वार-दीर्घ-जश्-चर्विधिषु’ (१.१.५८)

- बहिरङ्गपरिभाषा तु उक्तन्यायेन न प्रवर्तते ।
- यथोद्देशपक्षे षाष्ठीम् अन्तरङ्गपरिभाषां प्रति असिद्धकाण्डे विद्यमानस्य 'हलि च' इति सूत्रस्य असिद्धत्वात् अन्तरङ्ग-बहिरङ्गनिर्णयो न भवति ।
- प्रतिदीव्नः, प्रतिदीव्ना इत्यादि ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः प्रतिदिवन्-शब्दः

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे उपधादीर्घः ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	प्रतिदिवा	प्रतिदिवानौ	प्रतिदिवानः
स	हे प्रतिदिवन्	हे प्रतिदिवानौ	हे प्रतिदिवानः
	प्रतिदिवानम्	प्रतिदिवानौ	प्रतिदीव्नः
तृतीयाविभक्तिः	प्रतिदीव्ना	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभिः
	प्रतिदीव्ने	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभ्यः
	प्रतिदीव्नः	प्रतिदिवभ्याम्	प्रतिदिवभ्यः
	प्रतिदीव्नः	प्रतिदीव्नोः	प्रतिदीव्नाम्
	प्रतिदीव्नि / प्रतिदिवनि		

सम्बुद्धौ ‘न ङिसम्बुद्ध्योः’ इति निषेधान्न नलोपः

शस्प्रभृतिषु अजादिषु अल्लोपे कृते ‘हलि च’ इति उपधादीर्घः

शस्प्रभृतिषु हलादिषु ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ ।

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'यज्वन्' शब्दः ।
- सर्वनामस्थानेषु राजवद्रूपाणि ।
- यज्वा, यज्वानौ यज्वानः ।
- यज्वानौ, यज्वानम् ।

- यज्वन् (शस्) अस्
  - 'अल्लोपोऽनः' इति अल्लोपे प्राप्ते,

३५५. न संयोगाद्वमन्तात् (६.४.१३७)

- पदत्रयम् । न, संयोगात्, वमन्तात् ।
- 'अल्लोपोऽनः' (६.४.१३७) इत्यनुवर्तते ।
- वकार-मकारान्त-संयोगात् परस्य अनः अकारस्य लोपः न स्यात् ।

- यज्वन् अस्
  - य ज्-व् अन् अस् - वकारान्तात् संयोगात् परः अन् ।
  - अतः अल्लोपो न ।
- यज्वनर् ('ससजुषो रुः' - ८.२.६६)
- यज्वनः ('खरवसानयोर्विसर्जनीयः' - ८.३.१५)
- यज्वना, यज्वभ्याम् इत्यादि ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः यज्वन्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	यज्वा	यज्वानौ	यज्वानः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे यज्वन्	हे यज्वानौ	हे यज्वानः
द्वितीयाविभक्तिः	यज्वानम्	यज्वानौ	यज्वनः
तृतीयाविभक्तिः	यज्वना	यज्वभ्याम्	यज्वभिः
	यज्वने	यज्वभ्याम्	यज्वभ्यः
	यज्वनः	यज्वभ्याम्	यज्वभ्यः
	यज्वनः	यज्वनोः	यज्वनाम्
	यज्वनि	यज्वनोः	यज्वसु

शस्प्रभृतिषु अजादिषु 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति अल्लोपनिषेधः

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'ब्रह्मन्' शव्दः ।
- ब्र ह्-म् अन्
- मकारान्तसंयोगात् परः अन् । तस्मात् 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति अल्लोपनिषेधः ।
- ब्रह्मणः ।
- ब्रह्मणा, ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः ब्रह्मन्-शब्दः

‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः
द्वितीयाविभक्तिः	ब्रह्माणम्	ब्रह्माणौ	ब्रह्मणः
तृतीयाविभक्तिः	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
	ब्रह्मणे	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः
	ब्रह्मणः	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः
	ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
	ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु

शस्प्रभृतिषु अजादिषु ‘न संयोगाद्वमन्तात्’ इति अल्लोपनिषेधः

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'वृत्रहन्' शब्दः ।
- वृत्रं हतवान् इत्यर्थे 'हन हिंसागत्योः' धातोः 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप् प्रत्ययः ।
- वृत्रहन् (सुँ) स्
  - 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति उपधादीर्घे प्राप्ते,

३५६. इन्हन्पूषार्यम्णां शौ (६.४.१२)

- पदद्वयम् । इन्-हन्-पूष-अर्यम्णाम्, शौ ।
- 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६.३.१११) इत्यतः 'दीर्घः' इति, 'नोपधायाः' (६.४.७) इत्यतः 'उपधायाः' इति च अनुवर्तते ।
- नियमसूत्रम् ।
- एषां शौ एव उपधायाः दीर्घः, नान्यत्र ।
- इति निषेधे प्राप्ते,

३५७. सौ च (६.४.१३)

- पदद्वयम् । सौ, च ।
- 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६.३.१११) इत्यतः 'दीर्घः' इति, 'नोपधायाः' (६.४.७) इत्यतः 'उपधायाः' इति, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यतः 'असम्बुद्धौ' इति, 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' इत्यतः 'इन्हन्पूषार्यम्णाम्' इति च अनुवर्तते ।
- इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्याद् असम्बुद्धौ सौ परे ।

ꕥ वृत्रहन् स्

ꕥ वृत्रहान् स् ('सौ च' इति उपधादीर्घः)

ꕥ वृत्रहान्   ('हल्ङ्याब्भ्यः...' - ६.१.६८ - इति सुलोपः)

ꕥ वृत्रहा   ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' - ८.२.७)

ꕥ हे वृत्रहन् ।

ও 'एकाजुत्तरपदे णः' (८.४.१२) इति णत्वम् [एकाज् उत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त-नुम्-विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् ।]

ও वृत्रहणौ, वृत्रहणः ।

ও वृत्रहणम्, वृत्रहणौ ।

ও वृत्रहन् (शस्) अस्

ও वृत्रह् न् अस् ('अल्लोपोऽनः' इति अल्लोपः)

३५८. हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु (७.३.५४)

- पदत्रयम् । हः, हन्तेः, ञ्णिन्नेषु ।
- 'चजोः कु घिण्यतोः' (७.३.५२) इत्यतः 'कु' इति अनुवर्तते ।
- ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेः हकारस्य कुत्वं स्यात् ।
- आन्तरतम्यात् हस्य घः ।

- वृत्रह् न् अस्
- वृत्रघ् न् अस् ('हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्)
- वृत्रघ्नर्
- वृत्रघ्नः